Principy filosofie Pietra Pomponazziho – hledání „pravého“ aristotelismu

PRINCIPLES OF PIETRO
POMPONAZZI'S PHILOSOPHY – SEEKING
FOR "TRUE" ARISTOTELIANISM

TOMÁŠ NEJESCHLEBA

Centrum pro práci s renesančními texty,

Univerzita Palackého v Olomouci

Křížkovského 10

771 80 Olomouc

tomas.nejeschleba@upol.cz

ABSTRACT:

Pietro Pomponazzi is usually considered as the main figure of Renaissance Aristotelianism. In his works he deals with different topics, especially when one takes into account his most important works like *De immortalitate animae*, *De incantationibus* and *De fato*. It is little wonder that historians of philosophy have tried to explore and capture the unifying principles of his philosophy under one term – or “-ism” – which could serve to characterize it as a unified whole. This article aims to describe and criticize these attempts as they have emerged in the history of philosophy when Pomponazzi's thought was labeled as “Averroism”, “Alexandrist” or “Aristotelianism” in general. Special attention is paid at the end of the article to Eckhart Kessler's recent interpretation which has been assessed as the most plausible, but it still does not refer to Pomponazzi's omnipresent shift to Fideism. The conflict between Pomponazzi's quest for true Aristotelianism and Christian belief can still be assumed as a fundamental principle of his thought.*

* Tato studie je výsledkem badatelské činnosti podporované Grantovou agenturou České republiky v rámci grantu GA ČR 14-37038G „Mezi renesancí a barokem: Filosofie a vědění v českých zemích a jejich širší evropský kontext“.

Z celého díla Pietra Pomponazziho, významného renesančního filosofa, jehož působení je spjato především se severoitalskými univerzitami v Padově a Boloni, vyčnívají tři slavné spisy, které vyvolaly ostré kontroverze již v době svého vzniku nebo publikování. Zabývají se přitom tématy rozdílnými a také způsob reakce na Pomponazziho zpracování byl odlišný. *Pojednání o nesmrtelnosti duše*, které představuje pokus o systematický výklad této problematiky ryze filosofickým způsobem,¹ rozpoutalo ostrou „bitvu o duši“, která nicméně nakonec zůstala pouze na teoretické rovině a nevyústila v postihy, které by se daly očekávat po obvinění z hereze, jímž kontroverze začala. Knihy *O osudu, svobodném rozhodování, predestinaci a předvědění*

sice také vyvolaly v době svého vzniku odpor, nicméně ne tak silný. Tento fakt byl jistěže dán především tím, že kolovaly dlouho jen v opisech a tiskem vyšly až více než třicet let po autorově smrti,² společně s jeho třetím slavným dílem, knihou *O příčinách přirozených účinků neboli o čarování*,³ jež si jako jediná z Pomponazziho spisů našla cestu na index zakázaných knih.⁴

Historikové filosofie se přirozeně pokoušejí uchopit tato Pomponazziho tematicky rozdílná díla v jednotě. Již při zběžném ohledání všechna témata v Pomponazziho podání spojuje minimálně jejich kontroverznost z hlediska

1 *Editio princeps* v roce 1516, dále 1525 v rámci Pomponazzi 1525, fol. 112v-139v; srov. Nejeschleba 2012, s. 7-57. K Pomponazzimu srov. dále Pine 1986.

2 Tiskem byly vydány až v roce 1567, viz Pomponazzi 1567.

3 Poprvé tiskem 1556, Pomponazzi 1556. Reprint Darmstadt, Hildesheim, New York: Olms 1970.

4 Pomponazzi je autorem více děl, mimo výše uvedené srov. např. tzv. „peripatetické traktáty“, sepsané mezi lety 1514 a 1521, srov. Pomponazzi 2013.

věrouky. Zdá se, že Pomponazzi odmítá nesmrtelnost lidské duše, člověku upírá svobodnou vůli a celé universum představuje tak rigidně deterministicky, že v něm není prostor ani pro zázraky.¹ Vedle tohoto vnějšího spojujícího znaku se však otevírá i otázka, nakolik způsob řešení rozdílných problémů může vnitřně souviset. Vybízí k tomu i sám Pietro Pomponazzi, když svá díla explicitně propojuje. Nadpřirozené jevy, které jsou předmětem spisu *De incantationibus*, okrajově zmiňuje již v *De immortalitate*. V *De incantationibus* nadhazuje problém determinantů lidské vůle a slibuje jeho řešení na jiném místě,² což splňuje v *De fato*. Vzniká tedy otázka, nakolik Pomponazziho způsob zaobírání se danými tématy vychází z přijetí jednotícího principu filosofování, který je aplikován na jednotlivé oblasti zájmu.

Jedna z možností, jak uchopit Pomponazziho myšlení v jednotě, spočívá v určení jeho ideové příslušnosti k některému ze směrů, které se jeví jako varianty filosofie aristotelské. Jako první se nabízí averroismus, což může být poměrně překvapivé, zvláště když si uvědomíme, že Pomponazziho *Pojednání o nesmrtelnosti lidské duše* je z velké části kritikou averroismu a averroistickou nauku o duši a její jednotě považuje autor za „největší výmysl“ (*figmentum maximum*). Avšak již Ernest Renan ve své vlivné knize o Averroovi a averroismu³ spojuje padovského filosofa s touto

specifickou linií interpretace Aristotela. Z averroistických tezí je to především představa o falešnosti náboženské nauky, co Pomponazzi přijímá za své a co z něj v Renanových očích činí, podobně jako z dalších averroistů, bezbožného filosofa. Tato interpretace, která ovlivnila i Jacoba Burkhardta,⁴ má kořeny již v Pomponazziho době. Dominikán Bartolomeo Spina, kterého Etienne Gilson vyzdvihoval vedle padovského filosofa za nejvýznamnějšího účastníka sporu o nesmrtelnost lidské duše, považoval Pomponazziho způsob uchopení problému nesmrtelnosti za heretický, neboť podrývá základní teze křesťanství. Pomponazzi totiž podle Spiny nejenže tvrdí, že rozumovými prostředky nelze dokázat nesmrtelnost lidské duše, jak to bývalo běžné u autorů scholastických, nýbrž mimo to dokonce těmito prostředky dokazuje opak, tedy že je duše smrtelná. Pomponazzi tak odtrhává pravdu filosofickou od pravdy křesťanské a staví je nesmiřitelně proti sobě. Renan uzavírá, že Pomponazzi nakonec zastával averroistickou myšlenku „dvojí pravdy“, pravdy přírodní filosofie a pravdy křesťanské, a tato teorie, údajně přijímaná i církevními autoritami, mu umožnila na jednu stranu hlásit se ke stanoviskům věroučným a na druhou stranu je na základě rozumu popírat. Za teorií dvojí pravdy tak mohl Pomponazzi pohodlně skrýt své pravé, tj. filosofické přesvědčení.⁵

1 K Pomponazziho heterodoxii srov. MacLean 2005.

2 Pomponazzi, *De immortalitate* 14, 50rB; Pomponazzi, *De incantationibus* 12, 225; Pine 1986, s. 276.

3 Renan 1852.

4 Burckhardt 2013, s. 401. Pomponazzi je zde uváděn v souvislosti s „otřesením víry“. Obdobnou výkladovou linii je možné nalézt také in: Gorfunkel 1987, s. 187-188.

5 Srov. Pine 1986, s. 5.

Zasazení Pomponazziho myšlení do této averroistické tradice skrývá několik interpretační chyb, které z něj činí navýsost diskutabilní výklad Padovanovy filosofie. Renanovo přiřazení Pomponazziho k averroismu jednak vychází z chápání averroismu jako filosofie nevíry,¹ což je samo o sobě problematické tvrzení, a jednak z údajného Pomponazziho explicitního odsouzení tří náboženství, tj. židovství, křesťanství a islámu. Přesněji, ze ztotožnění rozlišování *lex* a *leges* s averroistickým pojetím náboženství, kdy se „nostra lex“ stává naším zákonem a „tres leges“ třemi náboženstvími, Mojžíšovým, Ježíšovým a Mohamedovým, jejichž cílem je ovládnutí nevzdělaného lidu.² Tuto buřičskou myšlenku lze nalézt v tzv. *Traktátu o třech podvodnících*,³ jehož autorství bylo jistě Pomponazzimu přičítáno, nicméně byl rovněž prisuzován Fridrichovi II., Petrarkovi, Tommasu Campanellovi a dalším, přičemž tento traktát byl „nalezen“, či přesněji „sepsán“ až na počátku století 18. Vycházejí v interpretaci filosofa ze spisu, který vznikl až dvě stě let po jeho smrti a z něhož za doby jeho života existoval pouze titul, je jistě metodologicky problematické.

Opomineme-li tento výkladový výstřelek, který jde ovšem ruku v ruce s převažujícím čtením Averroa jako libertina od počátku 14. století,⁴ zůstává nám stále ve hře tzv. teorie „dvojí

pravdy“. Je však otázkou, do jaké míry takovou teorii zastávali jak Averroes sám či latinští averroisté, tak Pietro Pomponazzi. Z rozlišování kompetencí filosofie a teologie nelze vyvodit rozlišování dvou nezávislých, nebo dokonce proti sobě stojících pravd. Paul Oskar Kristeller v případě Pomponazziho hovoří o snaze založit autonomii rozumu a filosofie v oblasti, která je jim vlastní. Vyjadřuje se spíše o pokusu o prokázání koexistence teologického a filosofického způsobu myšlení než jako pokryteckého útěku do teorie „dvojí pravdy“, která je ostatně logicky sporná.⁵

S obecným problémem se setkáváme již u samotného termínu „averroismus“. Ukazuje se, že je velmi obtížné určit co, koho a jaké intelektuální filosofické výkony bychom touto nálepkou měli označovat, jak ukazuje opět Kristeller.⁶ Pokud averroista znamená filosofa, který využívá Averroovy komentáře k Aristotelovi, jsou averroisty všichni filosofové od Tomáše Akvinského do konce 16. století. Pokud averroismus znamená odlišení filosofie od teologie, rozumu od víry, je toto běžným postupem od konce 13. století. A pokud je averroismus spojen s nějakou specifickou naukou, jako např. jednotou intelektu, nalezneme na tomto poli tolik různých názorů, že jen stěží je lze podřadit pod jeden, zastřešující -ismus.

Je zároveň třeba dodat, že Ernest Renan nepovažuje Pomponazziho za ryzího averroistu, nýbrž hovoří o kombinaci averroismu a alexandristu. Renan nepopírá, že Pomponazzi se v nauce

1 Srov. Putallaz, Imbach 2005, s. 8.

2 Renan 1852, s. 358.

3 *Le Traité des trois imposteurs*, srov. Minois 2011.

4 Zásahu na tom má spis *De erroribus philosophorum* Aegidia Romana, srov. Libera 2001, s. 177.

5 Srov. Kristeller 2007, s. 91-95.

6 Srov. Kristeller 1979, s. 39.

o nesmrtnosti lidské duše od averroismu distancuje a přiklání se na stranu Aristotelova řeckého komentátora Alexandra z Afrodisiady. Alexandrova tzv. materialistická interpretace problematiky lidské duše, tj. zdůraznění vázanosti duše na tělo, Renanovi umožňuje popsat Pomponazziho filosofii v termínech „bezbožnost“ či „nevíra“, derivovaných z údajného averroismu. Zároveň však otevírá prostor pro odlišné uchopení jednotlivých principů Pomponazziho filosofie, nyní prostřednictvím alexandristu, tj. interpretační „sektu“ Aristotelova díla, jež se od konce středověku a v renesanci vymezovala právě vůči přístupu averroistickému.

Historikové filosofie, kteří se soustředí na Pomponazziho traktát *O nesmrtnosti*, tíhnou k tomuto obecnému označení Padovanovy filosofie. Pomponazziho výklad vztahu rozumu a tělesnosti je vskutku založen na Alexandrově interpretaci Aristotelových textů a Pomponazzi sám tento výklad považuje za, když ne správný, tak alespoň z hlediska filosofických zkoumání za nejpravděpodobnější. Připojíme-li k tomu předpoklad, že právě výklad nesmrtnosti lidské duše je jádrem Pomponazziho filosofování, od kterého se odvíjí jeho náhled na všechna ostatní témata, kterými se zabýval, vyjevuje se Padovan jako filosof. Jako filosof – alexandrista, který vychází z materialistických principů Aristotelova řeckého komentátora a který je dokonce pouhým Alexandrovým epigonem, jenž se nechává vést pozdně středověkými interpretacemi tohoto řeckého filosofa.¹

Tato teze se nicméně ukáže jako nesprávná, přistoupíme-li k četbě jeho spisu *De fato*. Pomponazzi jej vytvořil krátce poté, co se mu dostal do ruky nový překlad Alexandrových děl do latiny a jeho zpracování tématu osudu a svobodné vůle v žádném případě není rozvíjením Alexandrových pozic, byť jsou mu tyto východiskem, nýbrž právě naopak jejich zevrubnou kritikou. Pomponazzi odmítá Alexandrovo vypořádání se se stoickým determinismem a z hlediska dosud řečeného poněkud paradoxně přitakává Averroovi, jehož tak pranýřoval v *De immortalitate*.²

Mohlo by se tedy zdát, že Pomponazziho filosofii není možné popsat v termínech příslušnosti ani k averroismu, ani k alexandristu, že se Pomponazzi apriorně nenechává vést žádnou z těchto autorit a přecházení mezi oběma v dané době zneprátelenými směry výkladu Stagiritova myšlení je spíše výrazem jeho základní ambice být věren především Aristotelovi samotnému. Takto to ostatně formuluje i on sám, a jeho filosofii by proto bylo nejvhodnější uchopovat jako aristotelismus s adjektivem radikální, neboť se necítí být apriorně vázán žádnou z interpretačních pozic, a dovádí tak principy Aristotelovy filosofie do jejich radikálních důsledků. Ano, východiskem Pomponazziho rozboru jednotlivých filosofických témat mu jsou opravdu pouze Aristotelovy výroky. V případě psychologie je to teze, podle

1 srov. Pluta 1986.

2 Pomponazzi, *De fato* I; srov. Pine 1986, s. 275-343.

1 Tzn. Jana Buridana a Marsilia z Inghen,

které „intelekt je buď představivostí, nebo není bez představivosti“¹, na kterou se Pomponazzi několikrát odvolává s tím, že ji explicitně i implicitně nachází na mnoha místech Aristotelova díla. Zdůraznění vázanosti intelektu na fantazii, která bere svůj materiál ze smyslového poznání, jej pak vede k odmítání nesmrtelnosti lidské duše. V případě spisu *De incantationibus*, v němž hledá přirozené příčiny všech jevů, je to opět Aristotelova zmínka o tom, že příčinou všech změn v sublunárním světě je pohyb Slunce po ekliptice,² tedy že veškerý vznik a zánik závisí na věčném pohybu těles v nebeské oblasti, což je vede k představě deterministického universa, v němž jsou všechny události spojeny prostřednictvím nutného kauzálního nexu. A konečně v *De fato*, které ústí v odmítání existence svobodné vůle, se opírá opět o Aristelovo zapovídaní existence pohybu *de novo*,³ tedy pohybu nezapříčiněného.

Přestože všechny klíčové výsledky Pomponazziho filosofie se odvolávají na Aristotela a na jeho texty, nelze jeho myšlení označit jako aristotelismus, neboť mnohé důsledky, ke kterým se hlásí, u Aristotela nenalezneme, ba dokonce jsou s ním v příkrém rozporu. Již v *De immortalitate*, když z principů aristotelské psychologie vyvodí smrtelnost lidské duše, se obrací k etice, kterou formuluje nearistotelisky a v podstatě stoicky. Cílem lidského života totiž

1 Aristotelés, *De an.* III 7, 431a. Srov. český překlad in: Aristotelés 1984, s. 267: „Proto duše nemyslí nikdy bez představy.“

2 Aristotelés, *De gen. et corr.* 2, 10, 336b, s. 12-14; Aristotelés, *Meteor.* 339a, s. 31-32.

3 Aristotelés, *De caelo* I, 10, 279b.

podle Pomponazziho není dosažení kontemplace (život teoretický), jak o tom hovoří Aristotelés, nýbrž tento cíl spatřuje v morálním jednání, jehož odměnou je samotná morální ctnost.¹ Stoicismus se pak plně dostává ke slovu v rigidním determinismu *De incantationibus* a *De fato*.

Není tedy divu, že pokusy uchopit Pomponazziho myšlení prostřednictvím nějakého „ismu“, který by se odkazoval na některou z autorit, selhávají, a že pokud máme ambici nalézt jednotící principy jeho filosofie, musíme postupovat jiným způsobem.

Určitou cestu nabízí Eckhart Kessler, který poměrně instruktivně odkrývá rozpory v samotné Aristotelově filosofii, jež pak vytvářejí napětí, které je hnacím motorem Pomponazziho filosofování. Podle Kesslera má totiž aristotelská přírodní filosofie „dvě tváře“.² V Aristotelově *Fyzice* je předmětem přírodní filosofie pohybující se těleso (*corpus mobile*) a výklad pohybu jako změny je pak veden v termínech metafyzických: vztah možnosti a uskutečnění, nauka o příčinách atd. Avšak v tzv. malých přírodovědných pojednáních je předmět přírodní filosofie popsán jako „smyslově vnímatelné těleso“ (*corpus potentia sensibile*) a vznik, zánik a změna jsou pak popisovány jako smíšení živlů, jež jsou smyslově přístupné prostřednictvím primárních kvalit, které jsou smyslově vnímatelné: teplé, studené, suché, vlhké. Výklad přírodních jevů musí vycházet pouze z těchto tzv. „pura naturalia“, které jsou jediným zdrojem pozná-

ní skutečnosti. Tento „naturalismus“ v přírodní filosofii je plně v souladu s požadavky noetickými, formulovanými v *De immortalitate*, tj. s nutnou závislostí intelektu na fantazii, resp. smyslovém poznání, a je také principem výkladu jevů, kterými se zabývá v *De incantationibus*, tj. jevů nepřírozených či nadpřírozených. Jakýkoli okultní výklad těchto jevů, tedy prostřednictvím něčeho, co se neodkazuje na smyslově uchopitelná „pura naturalia“, postrádá provázanost s naturalistickými principy a musíme jej z hlediska principů přírodní filosofie odmítnout. Kessler při hledání jednoty Pomponazziho filosofie odkazuje na formulaci těchto principů v oddíle *De modo procedendi in naturalibus* spisu *De reactione* (z roku 1515): znalost přírody lze dosáhnout pouze prostřednictvím smyslů nebo rozumovým zdůvodňováním, které je se smysly v souladu. A pokud je rozum v rozporu se smysly, má se dát přednost smyslům.³

Je však otázkou, nakolik je s naturalistickými principy, vycházejícími ze smyslu hmatu, vskutku v souladu představa deterministického kosmu a neexistence svobodné vůle, která je přinejmenším v rozporu se zkušeností vnitřní a ukazuje se jako spíše racionalistický důsledek teze o nutné příčinné provázanosti všech jevů. Snad proto ve své knize o filosofii v 15. století Kessler již naturalistická východiska nezdůrazňuje a jednotící principy Pomponazziho filosofie vyvozuje z jiného tématu.⁴ Stává se jím Pomponazziho kritika řešení problému

1 Pomponazzi, *De immortalitate* 14, 49rA.

2 Kessler 2000, s. 79-101.

3 Pomponazzi, *De reactione* II, 1, in: *Tractatus acutissimi* 9, 30. Srov. Kessler 1995, s. 223-244.

4 Kessler 2008.

akce a reakce, které formuloval Gaetano da Thiene (1367–1465) a které má být odpovědí na otázku, jak je možné, že v universu, kde nutně musí slabší kvalita ustoupit kvalitě silnější, mohou tyto slabší kvality přesto mít vliv, a může tak vůbec existovat různost a mnohost. Gaetanovo vysvětlení, v němž centrální pojem hraje „species“ jako intencionální jsoucnost, jež může být předmětem odrazu (reakce), podobně jako je tomu v optice,¹ podle Pomponazziho otevírá prostor pro okultní zdůvodňování. Pomponazzi naopak tvrdí, že *species*, které mohou existovat pouze ve spojení s látkou, vyžadují pro svou reálnou aktivitu zprostředkovávající místní pohyb. Díky tomu všechny přírodní procesy jsou způsobovány pouze místním pohybem a jsou tak převedeny na bezprostřední příčinu. Místní pohyb je jediným nástrojem, skrze který *species* působí. Principiálně tedy každý přírodní jev je převeditelný na místní pohyb a s odkazem na smyslové vnímání je principiálně vysvětlitelný. Aristotelická přírodní filosofie je tak převedena na principiálně empirickou vědu, která vychází ze smyslové evidence. S odkazem na ni je nutně vysvětlit všechny jevy, u kterých se jinak usuzuje na nějaké okultní, nadpřirozené či metafyzické příčiny.²

Rozumu zůstává úloha rekonstrukce tohoto nutného kauzálního nexu, který je výrazem přirozeného řádu věcí. Jeho součástí je jak lidská vůle, iluzorně svobodná, tak i samotný Bůh, který je ve svém konání také nutně odkázán na

místní pohyb planet jakožto zprostředkujících příčin.

Pomponazziho myšlení, pokusíme-li se o shrnutí, se odvíjí od interpretace Aristotela, která je dováděna do důsledků, jež s aristotelismem již nejsou plně v souladu. Zda za nimi stojí principy, na které poukazuje Kessler a díky kterým bychom mohli Pomponazziho myšlení označit jako naturalismus či empirismus, stojí ještě za hlubší analýzou. V každém případě v tomto výkladu chybí druhý krok, který vždy Pomponazzi činí a který Kessler neanalyzuje. Je jím úkrok k fideismu, kterého se Pomponazzi dopouští na konci každého ze svých spisů. Svůj výklad vždy relativizuje odkazem na věrouku, která je s řečeným v rozporu a která představuje pozici, jež je z hlediska víry správná, což pro mnohé znamená pouze neupřímný pokus zabránit obvinění z hereze. Kristeller se domnívá, že je metodologicky nepřipustné podsouvat jakémukoli mysliteli názory, které sám nikde neformuluje, a tvrdit, že to, co v tomto případě Pomponazzi sám vyznává, není myšleno vážně. Dostáváme se tak znovu k vymezení kompetencí filosofie a teologie, rozumu a víry, se kterým Pomponazzi v celém svém díle zápasil. A právě tento přístup, tzn. určení toho, co je poznatelné smysly a rozumem (*infra limites naturales*) a zápas o sladění filosofie s věroukou, je možné považovat za fundamentální princip jeho myšlení.

1 Kessler 2008, s. 174–175.

2 Kessler 2008, s. 174–175.

SEZNAM ZKRATEK:

Aristotelés		<i>De gen. et corr.</i>	<i>De generatione et corruptione</i>
<i>De an.</i>	<i>De anima</i>		
<i>De caelo</i>	<i>De caelo</i>	<i>Meteor.</i>	<i>Meteorologica</i>

BIBLIOGRAFIE:

- Aristotelés (1984). „O duši“. In: Aristotelés, *Člověk a příroda* (přel. A. Kříž), Praha: Svoboda.
- Burckhardt, J. (2013). *Kultura renesance v Itálii* (přel. V. Čadský). Praha: Rybka Publishers.
- Gorfunkel, A. Ch. (1987). *Renesanční filosofie* (přel. O. Vochoč). Praha: Nakladatelství Svoboda.
- Kessler, E. (1995). „Physik oder Metaphysik. Beobachtungen zum Begriff der Naturwissenschaft in der Methodendiskussion des 16. Jahrhunderts“. In: F. D. Reboiras (ed.), *Aristotelica et Lulliana magistro doctissimo Charles Lohr septuagesimum annum feliciter agendi dedicata*, Turnhout: Brepols Publishers.
- Kessler, E. (2000). „Metaphysics or Empirical Science? The Two Faces of Aristotelian Natural Philosophy in the Sixteenth Century“. In: M. Pade (ed.), *Renaissance Reading of the Corpus aristotelicum*, Copenhagen: Museum Tusculanum Press.
- Kessler, E. (2008). *Die Philosophie der Renaissance. Das 15. Jahrhundert*. München: C. H. Beck.
- Kristeller, P. O. (1979). „Renaissance Thought and Classical Antiquity, The Aristotelian Tradition“. In: P. O. Kristeller, *Renaissance Thought and its Sources*, New York: Columbia University Press.
- Kristeller, P. O. (2007). *Osm filosofů italské renesance* (přel. T. Nejeschleba). Praha: Vyšehrad.
- Libera, A. de (2001). *Středověká filosofie* (přel. M. Pokorný). Praha: OIKOYMENH.

- MacLean, I. (2005). „Heterodoxy and Natural Philosophy and Medicine: Pietro Pomponazzi, Guglielmo Gratarolo, Girolamo Cardano“. In: J. Brooke, I. MacLean (eds.), *Heterodoxy in Early Modern Science and Religion*, Oxford: Oxford University Press, s. 1-29.
- Minois, G. (2011). *Traktát o třech podvodnících. Příběh kacířské knihy, která neexistovala* (přel. K. Srncová). Praha: Volvox Globator.
- Nejeschleba, T. (2012). „Pietro Pomponazzi o nesmrtelnosti lidské duše“. In: P. Pomponazzi, *Pojednání o nesmrtelnosti duše / Tractatus de immortalitate animae* (přel. M. Petříček). Praha: OIKOYMENH.
- Pine, M. (1986). *Pietro Pomponazzi: Radical Philosopher of the Renaissance*. Padua: Editrice Ateneo.
- Pluta, O. (1986). *Kritiker der Unsterblichkeitsdoktrin in Mittelalter und Renaissance*. Amsterdam: B. R. Grüner.
- Pomponazzi, P. (1525). *Petri Pomponatii Mantuani, Tractatus acutissimi, utillimi et mere peripatetici*. Venetiis: Octaviani Scoti.
- Pomponazzi, P. (1556). *De naturalium effectuum Causis, Sive: De incantationibus*. Opus abstrusionis philosophiae plenum et brevissimis historiis illustratum – nunc primum in lucem editum. Adjectis brevibus scholiis a Gulielmo Gratarolo Physico Bergamo. Basileae: Henricus Petri. [Reprint Darmstadt; Hildesheim; New York: Olms 1970].
- Pomponazzi, P. (1567). *Philosophi et theologi doctrina et ingenio praestantissimi, Opera. De naturalium effectuum admirandorum causis, seu De incantationibus liber. Item De fato, libero arbitrio, praedestinatione, providentia Dei, Libri V. In quibus difficillima capita et quaestiones theologicae et philosophicae ex sana orthodoxe fidei doctrina explicantur*. Pracepit epistola Guilhelmi Grataroli. Basileiae: Henricpetri.
- Pomponazzi, P. (2013). *Tutti i trattati peripatetici*. Testo latino a fronte. A cura di Francesco Paolo Raimondi e José Manuel García Valverde. Milano: Bompiani.
- Putallaz, F.-X., Imbach, R. (2005). *Povolání filosof* (přel. M. Pokorný). Praha: OIKOYMENH.
- Renan, E. (1852). *Averroes et l'Averroïsme*. Paris: Auguste Durand.